

С. В. Шевченкокандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри психології
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИНИКНЕННЯ АГРЕСІЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглянута проблема агресії особистості й особливості її виникнення. На основі аналізу наукових джерел із проблеми агресії розкрито теорію питання, розглянуто основні концепції, види, підходи та теорії походження агресії особистості. Зазначено про необхідність експериментального вивчення проявів агресії в контексті вікових особливостей особистості.

Ключові слова: агресія, ворожість, фрустрація, агресивність, особистість.

Постановка проблеми. Сучасна реальність примушує психологів по-новому поглянути на проблему агресії в суспільстві. Це питання набуває особливої гостроти з позиції розвитку особистості в сучасному середовищі, адже прояви агресії інтенсивно впливають на становлення життєвої позиції, закладення тих якостей особистості, з якими вона ввійде в діяльність, де відбудуватиметься її подальший розвиток. Актуальність теми дослідження визначається також тим, що в останні роки збільшилася кількість злочинів, які скоєні, збільшилася кількість групових бійок, які мають жорстокий характер. Укоріненість агресивної моделі поведінки в сучасному середовищі є показником деформованого способу життя й відображає одну з найгостріших психологічних і соціальних проблем нашого суспільства.

Сучасна психологія має в своєму арсеналі значну кількість праць, присвячених різним аспектам означеної проблеми. Прояви агресії у віковому аспекті аналізують Н. Алікіна, А. Бандура, О. Бовть, К. Бютнер, С. Колосова, О. Мізерна, В. Моргун, Г. Паренс, А. Реан, К. Седих, Л. Семенюк, Р. Стауб, І. Фурманов. Агресію розглядають у взаємозв'язку з ворожістю (А. Басс, К. Ізард), конфліктністю (Г. Васильєва, Є. Ільїн, В. Мерлін, М. Неймарк), тривожністю (В. Крайнюк, С. Ставицька), локусом контролю (Т. Білоус), ціннісною системою особистості (Дж. Саттон, Дж. Светтенхем, П. Сміт). Ці дослідження стали теоретичною основою в ході написання роботи.

Мета статті – вивчення психологічних особливостей виникнення агресії особистості. Виходячи з мети роботи, були поставлені такі завдання: проаналізувати наукові джерела з проблеми агресії, дослідити теорію питання; визначити основні теорії походження агресії особистості.

Виклад основного матеріалу. Надзвичайна складність і різноманіття виявів агресії приводять до того, що в науці відсутнє однозначне тракту-

вання й визначення цього поняття. Для осмислення поставленої проблеми необхідно насамперед уточнити зміст і значення поняття «агресія», оскільки цей термін дуже часто вживається сьогодні в широкому контексті, а тому потребує серйозного очищення від низки смислових і буденних нашарувань [12].

Психологічна наука відіграє роль інтегруючого центру в дослідженнях агресії. Проте у психологічних дослідженнях нині немає єдиної думки щодо питання про те, що ж таке агресія і як її слід визначати. Так, А. Басе вважає, що агресія – це будь-яка поведінка, що містить загрозу або що завдає збитку іншим. Л. Берковіц і С. Фешбах вважають, що для кваліфікації тих або інших дій як агресивних необхідно, щоб ці дії містили намір образи. Про агресію не можна судити лише за зовнішньою поведінкою. Так, Дж. Каган стверджує, що для думки про агресивність необхідно знати її мотиви, а С. Фешбах наполягає на включенні мотиваційних чинників у визначення агресії [2].

Американські дослідники Р. Бзрон і Д. Річардсон розглядають агресію як модель поведінки, а не як емоцію, мотив чи установку. Термін «агресія», на їхню думку, часто асоціюється з такими негативними емоціями, як злість; із такими мотивами, як прагнення образити чи нашкодити; із негативними установками у вигляді расових або етнічних забобонів. Усі ці чинники, поза сумнівом, грають важливу роль у поведінці, результатом якої стає спричинення шкоди, але їх наявність не є необхідною умовою для подібних дій [3, с. 121].

Агресія – це індивідуальна чи колективна поведінка чи дія, направлена на нанесення фізичної або психічної шкоди чи знищення іншої людини/групи [4, с. 110]; це будь-яка форма поведінки, націленої на образу чи завдання шкоди іншій живій істоті, що не бажає подібного звернення. Агресивні емоції можуть виникати й щодо неживих об'єктів. Агресія може виступати як спосіб

досягнення важливої мети, підвищення власного статусу за рахунок самоствердження. У понятті «агресія» об'єднуються різні за формою й результатами акти поведінки (від злих жартів, пліток, ворожих фантазій – до бандитизму і убивств).

Наявні визначення агресивності й агресії можна умовно розділити на 2 великі групи.

1. Уявлення про агресію як мотивовані дії, що порушують норми й правила, що заподіюють біль і страждання. У цьому плані розрізняється навмисна й інструментальна агресія. Інструментальна агресія – та, коли особистість не ставила за мету діяти агресивно, але «так довелось» або «було необхідно діяти». У цьому разі мотив існує, але він не усвідомлюється. Навмисна агресія – це ті дії, які мають усвідомлений мотив – спричинення шкоди або збитку [9, с. 8–13].

2. Агресія як акти ворожості й руйнування (поведінкова складова частина). Р. Берон і Д. Річардсон дають таке визначення: агресія – це будь-яка форма поведінки, націленої на образу або спричинення шкоди іншій живій істоті, що не бажає подібного поводження. Іншими словами, агресія обов'язково має на увазі навмисне, ціле-спрямоване спричинення шкоди жертві; як агресія може розглядатися лише така поведінка, яка має на увазі спричинення шкоди або збитку живим організмам; жертва повинна володіти мотивацією уникнення подібного поводження із собою [3].

У вітчизняній літературі агресію розглядають як індивідуальну або колективну поведінку, дію, спрямовану на завдання фізичної або психологічної шкоди, збитку, на знищення іншої людини чи групи людей. Р. Берон, Д. Річардсон розглядають агресію як будь-яку поведінку, що містить загрозу або завдає збитку іншим [3].

А. Басс запропонував описувати агресію на підставі трьох шкал: фізична – вербальна, активна – пасивна, пряма – непряма. Їх комбінація дає 8 можливих категорій. Е. Фромм, аналізуючи феномен агресії, використовує такі терміни, як «псевдоагресія», «ігрова агресія», «агресія як самоствердження», «оборонна агресія». Під поняттям «псевдоагресія», Е. Фромм розуміє ті дії, унаслідок яких може бути завданий збиток, але яким не передували злі наміри. Ігрова агресія необхідна в учбовому тренінгу на майстерність, спритність і швидкість реакцій. Вона не має жодної руйнівної мети й ніяких негативних мотивацій (гнів, ненависть). Наприклад, фехтування, стрільба з лука є формами вияву ігрової агресії. У підлітків агресивні дії виступають засобом досягнення значимої мети, способом психологічної розрядки, задоволення потреби в самореалізації й самоствердженні [10].

Ми вважаємо за потрібне також зосередитися на аналізі теорій походження агресії, що пояснюють її природу. **Психоенергетична модель.**

Одним з основоположників цієї теорії, без сумніву є З. Фрейд. Він вважав, що в людині існує два найбільш могутні інстинкти: сексуальний (лібідо) і інстинкт смерті. Перший розглядався як прагнення, пов'язані з творчими тенденціями в поведженні людини: любов'ю, турботою, близькістю. З. Фрейд стверджує, що людська поведінка виникає, прямо чи побічно, з еросу (інстинкту життя, чия енергія (відома як лібідо) спрямована на зміцнення, збереження й відтворення життя [11, с.74]. У цьому загальному контексті агресія розглядалася просто як реакція на блокування або руйнування лібідозних імпульсів. Агресія як така не трактувалася ні як невід'ємна, ні як постійна й неминуча частина життя [11, с. 76]. Переживши досвід насильства Першої світової війни, З. Фрейд поступово прийшов до більш похмурого переконання щодо сутності й джерела агресії. Він припустив існування іншого основного інстинкту, танатоса – потягу до смерті, чия енергія спрямована на руйнування й припинення життя. Його завданням є «приводити все органічно живе до стану безжиттєвості». Це злість, ненависть, деструктивність. З. Фрейд стверджував, що вся людська поведінка є результатом складної взаємодії цього інстинкту з еросом і що між ними існує постійна напруга. Через те, що є гострий конфлікт між збереженням життя (тобто еросом) і його руйнуванням (танатосом), інші механізми (наприклад, переміщення) служать для спрямування енергії танатоса назовні, у напрямку від «Я». Таким чином, танатос побічно сприяє тому, що агресія виводиться назовні й направляється на інших [11, с. 81].

Нове звучання ця тема отримала завдяки роботам одного з основоположників етології К. Лоренца, який стверджував, що агресивний інстинкт багато значив процесі еволюції, виживання й адаптації особистості. Відповідно до його підходу, агресія бере початок насамперед з уродженого інстинкту боротьби за виживання, що присутній у людей так само, як і в інших живих істот. Він припускав, що цей інстинкт розвився в ході тривалої еволюції, на користь чого свідчать три його важливі функції.

Згідно з концепцією А. Адлера, агресивність є невід'ємною якістю свідомості, що організує її діяльність. Агресія розуміється в більш широкому контексті напруги протилежних сторін: життя й смерті, суб'єкта й об'єкта, тези й антитези, любові й війни [6].

Фрустраційна теорія (гомеостатична модель). Ця теорія виникла як протиставлення наявним концепціям. Тут агресія розглядається як ситуативний, а не еволюційний процес. Основоположником цього напрямку дослідження людської агресивності вважається Дж. Доллард. Розглянута теорія затверджує, що, по-перше, агресія завжди є наслідком фрустрації, а по-друге,

фрустрація завжди спричиняє агресію. Схема «фрустрація – агресія» базується на чотирьох основних поняттях: агресія, фрустрація, гальмування й заміщення [1, с. 99].

Агресія розуміється як намір нашкодити іншому своєю дією, як «акт, цілеспрямованою реакцією якого є нанесення шкоди організму». Фрустрація виникає, коли з'являється перешкода здійсненню умовної реакції. Причому величина фрустрації залежить від сили мотивації до виконання бажаної дії, значущості перешкоди до досягнення мети й кількості цілеспрямованих дій (спроб), після яких настає фрустрація. Дж. Доллард і його співавтори вважали, що у відношенні спонукання до агресії вирішальне значення мають три фактори: 1) ступінь очікуваного суб'єктом задоволення від майбутнього досягнення мети; 2) сила перешкоди на шляху до досягнення мети; 3) кількість послідовних фрустрацій. Отже, чим у більшому ступені суб'єкт смакує задоволення, чим сильніше перешкода й чим більша кількість відповідних реакцій блокується, тим сильнішим буде поштовх до агресивної поведінки. Надалі Дж. Доллард і співавтори припустили, що вплив наступних фрустрацій може бути сукупним, і це викликає агресивні реакції більшої сили, чим кожна з них окремо [8, с. 91]. Зі сказаного випливає, що вплив фруструючих подій зберігається протягом визначеного часу.

Теорія соціального научіння (біхевіоральна модель). На відміну від раніше нами розглянутих, ця теорія каже, що агресія являє собою засвоєну поведінку в процесі соціалізації через спостереження відповідного способу дій і соціальне підкріплення. Теорія соціального научіння – це насамперед вивчення поведінки особистості, орієнтованої на зразок. Зразок тут розглядають як спосіб міжособистісного впливу, завдяки якому можливе формування (зміна) відношень чи способу дій особистості. Тому істотна увага тут приділяється вивченню впливу первинних посередників соціалізації, а саме батьків, на навчання дітей агресивній поведінці. Зокрема, було доведено, що поведінка батьків може виступати в якості моделі агресії й що в агресивних батьків звичайно бувають агресивні діти [5; 7].

Крім того, названа теорія стверджує, що особистість навчається й більш ефективним агресивним діям: чим частіше вона їх використовує, тим досконалішими стають ці дії. Разом із тим вагоме значення має успішність агресивних дій: досягнення успіхів у проявах агресії може помітно посилити силу її мотивації, а успіх, який постійно повторюється, – силу тенденції гальмування. Іншим важливим елементом цієї теорії є соціальне підкріплення – якась дія, покликана посилити певну реакцію. Під нею слід розуміти непомітне підкріплення, словесне чи несловесне звернення, яке контролюється іншими людьми: похвала та

догана, усмішка та насмішка, товариські та ворожі жорстокості. А. Бандура розрізняє дві форми підкріплення: позитивне підкріплення – це будь-який стимул, що прямує за реакцією, посилюючи її чи підтримуючи на тому ж рівні; негативне підкріплення – це стимул, усунення якого посилює реакцію.

Що стосується досліджуваної проблеми, то існують незаперечні докази того, що якщо особистість поводить себе агресивно й одержує при цьому позитивне підкріплення, то ймовірність її агресії в майбутньому в аналогічних ситуаціях багаторазово зростає. Постійне позитивне підкріплення визначених агресивних актів, зрештою, сформує звичку агресивно реагувати на різні подразники. Отже, спостереження й підкріплення агресії згодом розвиває в особистості високий ступінь агресивності як особистісної риси. Так само спостереження й підкріплення неагресивної поведінки розвиває низький ступінь ворожості [9].

Також відомим представником **поведінкового підходу** до агресії є А. Басс. Він визначає фрустрацію як блокування процесу інструментальної поведінки і вводить поняття атаки – акту, що поставляє організму ворожі стимули. При цьому атака викликає сильну агресивну реакцію, а фрустрація – слабку. А. Басс вказав на низку факторів, від яких залежить сила агресивних звичок. По-перше, це частота й інтенсивність випадків, у яких індивід був фрустрований, роздратований. Особистість, що одержувала багато гнівних стимулів, буде з більшою ймовірністю реагувати агресивно, ніж ті, котрі одержували менше таких стимулів. По-друге, це досягнення успіху способом агресії, що, на думку А. Басса, призводить до виникнення сильних атакуючих звичок. Успіх може бути внутрішнім (різке ослаблення гніву) і зовнішнім (усунення перешкоди чи досягнення винагороди). Вироблена тенденція до атаки може робити неможливим для особистості розрізнення ситуацій, що провокують і не провокують агресію. По-третє, це культурні та субкультурні норми, засвоєні особистістю, які можуть полегшити розвиток у неї агресивності. Однак цей чинник частково перебивається іншим чинником [9].

Необхідно відмітити, що більшість дослідників агресії виділяють її різні форми та типи. Так, А. Басс запровадив послідовне розподілення на вербальну та фізичну агресію.

Метою фізичної агресії може бути спричинення болю чи ушкодження іншій людині. Мета агресії може бути й непрямом, коли, наприклад, з'являється бар'єр, що використовується для утиску іншого. Крім того, слід ураховувати погрози без слів (наприклад, кулаком) як символічні фізичні агресії.

Багато авторів вважають доцільним давати визначення агресії переважно в аспекті змісту

висловлювання й на підставі цього вирішувати, що можна вважати вербальною агресією:

- численні опори;
- негативні відгуки та критичні зауваження;
- вираження негативних емоцій, наприклад, незадоволення іншими у формі лайки, прихованої образи, недовіри, люті та ненависті, коли ці висловлювання не служать для простого опису емоційного стану;
- висловлювання думок і побажань агресивного змісту («Я більш за все хотів би його вбити», або «Можливо, із ним коли-небудь це трапиться») або у формі прокляття;
- ображення;
- погрози, примушування та вимагання;
- докори й обвинувачення. Крім того, і простий крик, без формулювання мовного висловлювання, часто має агресивний характер [2, с. 10].

Фішбах бачить основну розділову рису між різними типами агресії в тому, який характер мають ці агресії (інструментальний або ворожий. Ворожа агресія, на думку Фішбаха, спрямована на спричинення болю та шкоди жертві, її можна розглядати як агресію для агресії. Інструментальна агресія спрямована на досягнення мети, причому спричинення шкоди не є цією метою, хоча й не обов'язково уникається [3, с. 121].

Висновки. За результатами проведеного дослідження можна зробити деякі висновки.

1. Агресія – це індивідуальна чи колективна поведінка або дія, спрямована на нанесення фізичної чи психічної шкоди або знищення іншої людини/групи. Агресія служить формою реакції на фізичний і психічний дискомфорт, стреси, фрустрації. Вона може виступати як спосіб досягнення важливої мети, підвищення власного статусу за рахунок самоствердження особистості.

2. У теорії, що пояснює природу агресії, є три відмінних один від одного підходи: 1) теорії природженої агресивної поведінки (К. Лоренц, З. Фрейд та ін.), які виходять із того, що джерелом агресії є

неусвідомлені природжені інстинкти; агресія розглядається як властивість людської природи; 2) теорії соціального наuczіння: агресія являє собою специфічну набуту модель поведінки в ході соціальних контактів; 3) фрустраційні теорії, в основі яких лежить уявлення про те, що основною детермінантою агресивної поведінки є фрустрація, яка призводить до агресії в будь-якій формі.

Перспективами подальших досліджень у цій галузі є експериментальне дослідження проявів агресії особистості з урахуванням її вікових особливостей.

Література:

1. Бандура А., Уолтер Р. Подростковая агрессия: Изучение влияния воспитания и семейных отношений / Под ред. З. Римского. М., Апрель-Пресс: ЕКСМО-Пресс, 2000. 509 с.
2. Берковиц Л. Агрессия. Причины, последствия, контроль. СПб: Прайм-Еврознак, 2002. 236 с.
3. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. СПб.: Изд-во «Питер», 1999. 263 с.
4. Берон Р., Керри Н., Міллер Н. Соціальна психологія групи: процеси, рішення, дії. СПб.: Питер, 2003. 272 с.
5. Бюттер К. Жить с агрессивными детьми. М.: Просвещение, 1997. 416 с.
6. Лоренц К. Агрессия. М.: Просвещение, 1994. 564 с.
7. Паренс Г. Агрессия наших детей. М.: Лайнер, 1997. 365 с.
8. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. СПб: Питер, 2000. 586 с.
9. Реан А. Агрессия и агрессивность личности. Психологический журнал. 1996. № 5. С. 3–18.
10. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. М., 1994. 547 с.
11. Холлигер В. Человек и агрессия. М.: Просвещение, 1995. 335 с.
12. Хреніков О. Гендерні моделі агресивної поведінки. Філософська думка. 1999. № 6. С. 36–38.

Шевченко С. В. Психологические особенности возникновения агрессии личности

В статье рассмотрена проблема агрессии личности и особенности ее возникновения. На основе анализа научных источников по проблеме агрессии раскрыта теория вопроса, рассмотрены основные концепции, виды, подходы и теории происхождения агрессии личности. Указана необходимость экспериментального изучения проявлений агрессии в контексте возрастных особенностей личности.

Ключевые слова: агрессия, враждебность, фрустрация, агрессивность, личность.

Shevchenko S. V. Psychological features of origin of aggression of personality

The article deals with the problem of aggression of a person and the peculiarities of its occurrence. Based on the analysis of scientific sources on the problem of aggression, the theory of the question is revealed, the basic concepts, approaches and theories of the origin of the aggression of a person are considered. The types of manifestations of aggression of the individual. The necessity of an experimental study of the manifestations of aggression in the context of the age characteristics of the person is indicated.

Key words: aggression, hostility, frustration, aggression, personality.